

Anna Horodecka

9. Polityka gospodarcza w świetle przemian współczesnej myśli ekonomicznej

Streszczenie

W opracowaniu zarysowano aktualny i potencjalny wpływ współczesnej heterodoksyjnej myśli ekonomicznej na cele, narzędzia i podmioty polityki gospodarczej. Pokazano możliwe przyczyny dla których heterodoksyjna myśl ekonomiczna, może stać się źródłem dla nowych (względnie: nowej) koncepcji polityki gospodarczej. W świetle współczesnej myśli heterodoksyjnej dokonano analizy wybranych, aktualnie realizowanych, celów polityki gospodarczej na przykładzie obecnej głównej strategii UE. Ukazano nowe rozumienie tych celów, sposobów ich osiągnięcia oraz możliwe przyczyny zaistniałych problemów w rozumieniu heterodoksji. Opisano kilka wybranych zmian dotyczących celów polityki gospodarczej i wymieniono potencjalne możliwości ich wprowadzenia, a także wskazano na możliwe zmiany w pojmowaniu tych celów w przyszłości. Pokazano też jakie zmiany w instrumentach i podmiotach polityki gospodarczej zawdzięcza się heterodoksji ekonomicznej.

Słowa kluczowe: heterodoksyjna polityka gospodarcza; nowa koncepcja polityki gospodarczej; nowoczesna heterodoksyjna ekonomia; strategia EU 2020; cele polityki gospodarczej

Economic policy in the light of changes in modern history of economic thought

Abstract

The study outlines the current and potential impact of modern heterodox economic thought on goals, tools and actors of economic policy. Research discusses possible reasons, why heterodox economic thought may become a source for the new concept (or: concepts) of economic policy. The selected ongoing economic policy objectives are analyzed on the example of the current main strategy of the EU in the light of modern heterodox thought. The analysis shows a new understanding of these objectives, ways of achieving them and the possible causes of the existing problems within the meaning of heterodoxy. Research includes a description of several of

selected changes to economic policy objectives and list of the potential possibilities of their introduction, and also pointed to possible changes in the understanding of these objectives in the future. It also shows, for what changes in the instruments and actors of economic policy, the economic heterodoxy may be responsible.

Keywords: heterodox economic policy; new concept of economic policy; modern heterodox economics; EU 2020 strategy; economic policy goals

Wprowadzenie

Punktem wyjścia dla tego opracowania są aktualne zmiany zachodzące w gospodarce i społeczeństwie (kryzysy, problemy środowiskowe, rosnące nierówności społeczne, bezrobocie, wykluczenie społeczne itd.), które wywołują wśród polityków i ekonomistów pytanie o kształt polityki gospodarczej i systemu gospodarczego, mogących podołać tym wyzwaniom jak też o to, na jakiej ekonomii powinna się oprzeć polityka gospodarcza.

W pracy autor odwołuje się do szerszej definicji kryzysu, ujmując w jego ramach nie tylko spadek przyrostów PKB, PKB per capita ale zwiększającą się nierówność w dochodach i szansach (por. podejście równościowe Amartya Sena¹), rosnącą niestabilność zwłaszcza sektora finansowego (co przekłada się na pozostałe sektory), a także problemy środowiskowe, zanik kapitału społecznego czy ludzkiego, moralnego (por. np. koncepcja Johna Tomera²).

Nowoczesna myśl ekonomiczna jest ważnym wyzwaniem dla współczesnej polityki gospodarczej. Ekonomiści i politycy wskazują na wiele ograniczeń ekonomicznych ortodoksyjnej ekonomii, dotyczących praktycznego stosowania polityki gospodarczej. Tradycyjna polityka gospodarcza oparta jest przede wszystkim na ekonomii neoklasycznej z elementami ekonomii keynesowskiej. Niestety nie może ona sprostać globalnym wyzwaniom, które są konsekwencją zwiększonego międzynarodowego przepływu kapitału³ i siły roboczej. Ponadto nie może sobie skutecznie poradzić z problemami środowiskowymi, pogłębianiem nierówności między grupami społecznymi i między krajami, nadmiernym wzrostem sektora finansowego w

¹ A. Sen, *Capability and Well-Being*, w: *The Philosophy of Economics*, D. Hausman (red.), Cambridge University Press, New York, NY, 2008, s. 270-293.

² J. F. Tomer, B. Eikelenboom, *Intangible capital: its contribution to economic growth, well-being and rationality*, Elgar, Cheltenham 2008.

³ Kryzysy ekonomiczne wynikają często z niedostatecznej regulacji i kontroli przepływu aktywów finansowych, np. kryzys spowodowany przez banki.

stosunku do sektora realnego, niestabilnością tego sektora i wieloma innymi problemami.

W związku z tym powstaje pytanie, czy współczesna ekonomia heterodoksyjna może wypełnić tę lukę poprzez dostarczenie odpowiedzi na istniejące problemy. Czy ekonomia heterodoksyjna powinna stworzyć nową koncepcję polityki gospodarczej, zastępującej lub uzupełniającej istniejący model polityki gospodarczej?

1. Dlaczego ekonomia heterodoksyjna?

Należy sobie zadać pytanie, dlaczego właśnie heterodoksyjna polityka gospodarcza może zaoferować cenne rozwiązania w sytuacji zaistniałych, wymienionych na początku problemów. Jedną z przyczyn jest to, że heterodoksja w swojej historii i obecnie porusza zagadnienia, które aktualnie wywołują niepokój ekonomistów i polityków, dlatego celowe jest oparcie nowej polityki gospodarczej na nowej heterodoksyjnej myśli ekonomicznej. Zagadnienia społeczne i konieczność ujęcia specyfiki historyczno-kulturowej były podkreślane m.in. przez szkołę historyczną. Były też rozwijane przez heterodoksyjną w swoim trzonie ekonomię instytucjonalną, nawiązującą do niej ekonomię szczęścia, dobrobytu, dobra wspólnego. Podkreślała je także nowoczesna heterodoksja, jak na przykład socjoekonomia i ekonomia humanistyczna. Uwzględnienie interesów różnych grup osób upośledzonych w skali kraju i świata zauważa też ekonomia rozwoju i podejście wolnościowe Amartya Sena, jak też inny kierunek nowoczesnej heterodoksji – ekonomia feministyczna zaliczająca go do swojego grona. Konieczność wzięcia pod uwagę powiązań ekonomii z przyrodą, systemem ekologicznym podkreśla co prawda w ramach neoklasyki - ekonomia środowiska, traktuje jednak to powiązanie marginalnie. Natomiast ekonomia ekologiczna i, (w pewnym stopniu) ewolucyjna wychodzą w swoich rozważaniach od silnego powiązania systemu gospodarczego z systemem ekologicznym, które przekłada się na sposób rozumienia ekonomii. Prowadzi też do zupełnie innych wniosków w sposobie uprawiania polityki gospodarczej. Z kolei ekonomia behawioralna, eksperymentalna i neuroekonomia podkreślają znaczenie badań nad zachowaniem człowieka w sytuacjach gospodarczych. Ich znajomość może być szczególnie użyteczna w formułowaniu celów polityki gospodarczej, ich operacjonalizacji, a przede wszystkim narzędzi polityki gospodarczej. Ekonomiści heterodoksyjni skupiający się na zagadnieniach etyki gospodarczej na tle wspomnianych wyżej zagadnień zauważają w ortodoksji zaniedbanie wątków etycznych. Ponadto ekonomia heterodoksyjna zakłada coś, co neoklasyka pomija w swoich rozważaniach, a co jest jedną z najważniejszych charakterystyk współczesnej gospodarki – zmienne otoczenie.

Szczególnie koncepcje ewolucyjnej polityki gospodarczej⁴ podkreślają rolę zmiennego otoczenia dla podejmowanych przez podmioty gospodarcze decyzji gospodarczych, jak i wyciągają wnioski co do kształtu polityki gospodarczej, wychodzącej od takiego założenia na temat podmiotów.

Ekonomia heterodoksyjna w obliczu istniejących wyzwań wydaje się być także bardzo obiecującym źródłem dla rozwoju nowych koncepcji polityczno-gospodarczych. Charakteryzuje się bowiem o wiele szerszym zakresem. Obejmuje także te problemy i zagadnienia wspomniane wyżej, z którymi jest konfrontowana współczesna polityka gospodarcza. Jest ona bardziej niż ekonomia ortodoksyjna zorientowana na wartości etyczne, społeczne, dobro wspólne. Docenia zarówno wpływ otoczenia geograficznego (widoczny w nowej geografii ekonomicznej), jak też kontekst historyczno-instytucjonalny (w ekonomii instytucjonalnej, ewolucyjnej - podkreślającej zwłaszcza problem niestabilności otoczenia). Tworzy ważny przyczynek do metod rozwoju kapitału ludzkiego, osobowego, społecznego, niematerialnego, moralnego⁵, zwiększenia znaczenia i rozumienia wiedzy, jej rozpowszechniania oraz wykorzystania. Takie tendencje we współczesnej heterodoksji ekonomicznej to m.in. wynik bardziej kompleksowej sylwetki człowieka w ekonomii, bardzo różniącego się od *homo oeconomicus* - podejścia neoklasycznego.

Jednak mimo wymienionych walorów, jakie może przedstawiać sobą myśl heterodoksyjna, w dalszym ciągu dominują koncepcje polityki ekonomicznej oparte głównie na ekonomii neoklasycznej i keynesowskiej. Dzieje się tak, ponieważ bardzo często dają one mylne sygnały, jakoby faktycznie stawały się coraz bardziej otwarte na heterodoksję, uwzględniały coraz więcej z jej przemyśleń. Tym samym mogą sprawiać wrażenie, że stają się bardziej odpowiednie dla obecnych wyzwań. Jednakże należy podkreślić, że należące do ortodoksji szkoły ekonomiczne adaptują z reguły jedynie wybrane elementy ekonomii heterodoksyjnej (np. nowa ekonomia instytucjonalna, ekonomia środowiska). Nie dochodzi w nich jednak do zmiany ich „twardego rdzenia” (w sensie Lakatosa⁶), a więc ich programu badawczego. Zmiany zachodzące w

⁴ G. Wegner, P. Pelikan (red.), *Evolutionary Thinking on Economic Policy*, w: *The Evolutionary Analysis of Economic Policy*, Cheltenham, 2003, s. 1-14; J. G. Lambooy, R. A. Boschma, *Evolutionary economics and regional policy*, *The Annals of Regional Science* 2001, vol. 35, no. 1, s. 113-131; A. Meier and T. Slembeck, *Wirtschaftspolitik: Kognitiv-evolutionärer Ansatz*, Oldenbourg, München 1998.

⁵ J.F. Tomer, B. Eikelenboom, op. cit.

⁶ I. Lakatos and J. Worrall, *The methodology of scientific research programmes*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1999.

ekonomii neoklasycznej, można zatem traktować, jako próbę obrony twardego rdzenia, przy pomocy hipotez pomocniczych.

Aby faktycznie ocenić przydatność heterodoksji dla formułowania nowej koncepcji polityki gospodarczej, i poradzić sobie z obecnymi wyzwaniami, należałoby zapytać o kształt polityki gospodarczej opartej na trzonie heterodoksji a nie tylko na myśli heterodoksyjnej wzbogacającej myśl neoklasyczną. Powstaje zatem pytanie o politykę gospodarczą, która byłaby zbudowana na innym niż neoklasycznym paradygmacie (w sensie Kuhna⁷). Może nim być nowoczesna ekonomia heterodoksyjna, która charakteryzując się odmiennym twardym rdzeniem prowadzi do zasadniczych zmian w koncepcji polityki gospodarczej, jej celach, narzędziach, podmiotach i w metodologii.

2. Stan aktualnych badań. Co w tym zakresie zostało już wykazane przez naukę?

Mimo dominacji publikacji dotyczących ortodoksyjnej polityki gospodarczej, można w literaturze znaleźć też odniesienia do alternatywnych koncepcji polityki gospodarczej, wspomnianych na marginesie nowoczesnej ekonomii heterodoksyjnej. Tu zostaną przedstawione te, które nie zaliczają się oficjalnie do współczesnej heterodoksji⁸, ale wykazują niekonwencjonalne podejścia niespotykane w ortodoksji. Do tych alternatywnych podejść można zaliczyć przykładowo ekonomię rozwoju, wychodzącą stanowczo poza wąskie ramy makroekonomii neoklasycznej i keynesowskiej. Ekonomia rozwoju początkowo odnosiła się w swoim zamierzeniu do krajów rozwijających się⁹, rozpatrując możliwości rozwoju i alternatywne ścieżki rozwoju dla tych krajów. Dopiero później jej rozważania zostały przeniesione na sposób myślenia także o gospodarkach rozwiniętych, potrzebujących najwyraźniej alternatywnego sposobu uprawiania polityki gospodarczej. Innym jeszcze podejściem

⁷ T. S. Kuhn, *The structure of scientific revolutions*, University of Chicago Press, Chicago 2012.

⁸ W rozumieniu Lee i heterodoksyjnych związków ekonomicznych, które zgromadziły się na zorganizowanej w Londynie w 2000 r. konferencji zaadresowanej do szkół postrzegających się jako heterodoksja ekonomiczna F.S. Lee, *A History of Heterodox Economics. Changing the mainstream in the twentieth century*, Routledge, London 2009.

⁹ D. Ray, *Development economics*, Princeton University Press, 1998, M. P. Todaro and S. C. Smith, *Economic development*, Pearson, Washington 2005.

były ekonomie dobrobytu, szczęścia¹⁰ czy wspólnego dobra¹¹, stawiające w centrum swoich zainteresowań alternatywne sposoby mierzenia dobrobytu, i sugerujące politykę gospodarczą skoncentrowaną na osiągnięciu dobrobytu mierzonego takimi właśnie wskaźnikami. Często jak w przypadku ekonomii wspólnego dobra (przykładowo w ujęciu Christiana Felbera), pociąga to za sobą konieczność stworzenia alternatywnego systemu gospodarczego. Dalszym przykładem jest ekonomia złożoności¹², polityki zrównoważonego rozwoju¹³, jak też bardziej fragmentaryczne koncepcje rozwinięte w ramach podejścia wolnościowego (*capability approach*¹⁴) czy innych etyczno-gospodarczych koncepcji¹⁵. Są to różne koncepcje, które nie tworzą jednak ani spójnej teorii ekonomii ani polityki gospodarczej¹⁶. Ponadto brak w tym morzu nowych określeń różnych polityk zarówno trzonu teoretycznego, jak też jednoznacznej klasyfikacji.

Dyskutowana jest także większa zależność koncepcji polityki gospodarczej od polityki niż od teorii ekonomicznej. Na politykę gospodarczą wpływają zarówno teoria

¹⁰ J. Hirata, *Happiness and economics: Some ethical considerations*, Inst. für Wirtschaftsethik, St. Gallen 2003; R.A. Easterlin, *Happiness and Economic Growth—The Evidence*, "Institute for the Study of Labor - Diskussion Paper" 2015, no. 7187; B.S. Frey, A.U. Stutzer, *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being*, Princeton University Press, Princeton 2010.

¹¹ C. Felber, *Die Gemeinwohl-Ökonomie: das Wirtschaftsmodell der Zukunft*, Deuticke, Wien 2010.

¹² W.B. Arthur (red.), *Complexity economics: a different framework for economic thought*, w: *Complexity and the Economy*, Oxford University Press, Oxford 2015, s. 1-29; W. Elsner, *The "new" economy: complexity, coordination and a hybrid governance approach*, "International Journal of Social Economics" 2004, vol. 31, no. 11/12, s. 1029-1049; W. Elsner, *Policy Implications of Economic Complexity and Complexity Economics. Towards a Systemic, Long-Run, Adaptive, and Interactive Policy Conception*, "MPRA Paper" 2015, no. 63272.

¹³ P.K. Rao, *Sustainable development: economics and policy*, Blackwell Publishers, Oxford 2000; H. Daly, J. Cobb, *For the Common Good (Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future)*, Beacon Press, Boston 1994; H.E. Daly, J. Farley, *Ecological Economics: Principles and Applications*, Island Press, Washington 2010.

¹⁴ S. Fukuda-Parr, *The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities*, "Feminist Economics" 2003, vol. 9, no. 2-3, s. 301-317; A. Sen, *Development as Freedom*, Knopf, New York 1999.

¹⁵ D. Merrill, *Economic welfare as ethical concept and economic policy*, "International Journal of Social Economics" 2015, vol. 42, no. 5, s. 434-446; A. Etzioni, *The Moral Dimension: Toward a New Economics*, Simon & Schuster, New York 2010.

¹⁶ Np. R. Bartkowiak, *Ekonomia rozwoju*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2013.

ekonomiczna jak i polityka a wraz z nią dominujące doktryny polityczno-społeczne¹⁷. Na przykład ekonomia wyboru publicznego zwraca uwagę na rolę mechanizmów wyborczych we wpływie na faktyczną politykę gospodarczą¹⁸.

3. Dwubiegunowy proces wpływu heterodoksji na politykę gospodarczą

Proces oddziaływania heterodoksji na politykę gospodarczą może przebiegać dwoma drogami. Jedną z nich jest kanał polityczny. Z taką sytuacją mamy do czynienia, kiedy cele polityki gospodarczej prowadzonej na poziomie światowym, unijnym lub krajowym, byłyby konsekwencją nacisków społecznych i politycznych, różnych grup interesów, ideologii, obietnic¹⁹ politycznych. Jednak samo pojawienie się kilku nowych pomysłów dotyczących celów polityki gospodarczej nie jest wystarczające, aby mówić o nowej koncepcji polityki gospodarczej.

Aby móc mówić o heterodoksyjnej polityce gospodarczej, cele realizowane w ramach polityki gospodarczej powinny mieć podstawy teoretyczne. Chodzi tu o takie podstawy teoretyczne, które mogłyby stać się źródłem wiedzy do wypracowania nie tylko celów polityki gospodarczej, ale także mogłyby posłużyć w określeniu zestawu skutecznych, sprawdzonych instrumentów. Również podmioty polityki gospodarczej, aby móc faktycznie prowadzić 'heterodoksyjną' politykę gospodarczą, powinny mieć dostęp do alternatywnych w stosunku do ortodoksji sposobów rozumienia ekonomii – a więc innymi słowami mieć dostęp do poznania idei ekonomii heterodoksyjnej, najlepiej ramach procesu edukacji. Może to być realizowane poprzez wprowadzenie do

¹⁷ B. Winiarski, *Polityka gospodarcza*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012; A. Ząbkowicz, *Polityka gospodarcza a polityka i ekonomia*, w: *Polityka gospodarcza*, J. Stacewicz (red.), SGH, Warszawa, 2008, s. 129-154.

¹⁸ J. M. Buchanan, R. D. Tollison, *The Theory of public choice II*, University of Michigan Press, Ann Arbor, MI 1984; A. Alesina, N. Roubini, G.D. Cohen, *Political cycles and the macroeconomy*, MIT press, Cambridge, Mass. 1997.

¹⁹ Kwestia została omówiona szerzej w teorii wyboru publicznego, która opiera się na innym założeniu co do zachowań podmiotów polityki gospodarczej, J.M. Buchanan, R.D. Tollison, op. cit.. Klasyczna polityka gospodarcza wychodzi z założenia, że podmiot realizujący politykę gospodarczą jest tzw. „altruistycznym dyktatorem”. Oznacza to, że realizuje on wskazane przez teorię cele polityki gospodarczej, wspomagające dobrobyt (w sposób altruistyczny, nie uwzględniając własnych interesów), i w realizacji nie jest ograniczany procesem politycznym, (dlatego nazwany jest „dyktatorem”). Teoria wyboru publicznego wprowadza inną koncepcję podmiotu polityki gospodarczej – tzw. „egoistycznego demokratty”, który jak najbardziej uwzględnia swoje egoistyczne interesy. Realizuje je jednak w ramach demokratycznego procesu politycznego, co w rezultacie powoduje, że zmierza do celów, które preferują wyborcy, a jemu przyniosą w konsekwencji władzę.

powszechnego nauczania ekonomii heterodoksyjnych na uczelniach ekonomicznych a tym samym doprowadzenie do uzyskania tej wiedzy przez przyszłych ekspertów i doradców w dziedzinie polityki gospodarczej. Wzmocnienie badań w ramach tych ekonomii, pozwoliłoby na lepszą ewaluację powstających w ich ramach idei i obiektywną ocenę ich przydatności.

Heterodoksyjne szkoły ekonomiczne mogą zatem wpływać na bieżącą politykę gospodarczą dwoma drogami. Po pierwsze, poprzez próbę prezentowania szerokiego gronu osób istniejących problemów i ich alternatywnych rozwiązań, za pośrednictwem mediów i działalności różnych organizacji (na przykład NGO, lub prywatnych firm działających według nowych idei) i stowarzyszeń. Po drugie, popularyzując ekonomię heterodoksyjną przez nauczanie studentów oraz rozpowszechnianie publikacji wśród innych badaczy. Zwłaszcza zwiększenie nacisku na nauczanie heterodoksyjnych ekonomii na uczelniach może doprowadzić do sukcesu.

4. Cele polityki gospodarczej na przykładzie strategii UE 2020 w rozumieniu heterodoksyjnym

Warto się zatem przyjrzeć sposobowi rozumienia przez myśl heterodoksyjną wybranych celów polityki gospodarczej i ocenić co je odróżnia od ich standardowego ujęcia. Dla przykładu zostały wyodrębnione wybrane cele bieżącej polityki gospodarczej UE. Zostanie omówione zatem przełożenie heterodoksyjnej myśli ekonomicznej na rozumienie podstawowych celów polityki gospodarczej.

Szkoły heterodoksyjne uwzględnione w niniejszym opracowaniu zaliczane są do nowoczesnej myśli heterodoksyjnej, która zaczęła się formować głównie po latach 80-tych XX-ego wieku. Jednak korzenie tych szkół sięgają znacznie wcześniejszego okresu. Wspomniano o tym na samym początku. Chodzi tu zwłaszcza o ich powiązania z instytucjonalizmem, wczesną myślą socjalistyczną, szkołą historyczną czy myślą społeczno-ekonomiczną rozwijającą się w ramach głównych religii świata. Szkoły zaliczające się do nowoczesnej heterodoksji obejmują przede wszystkim ekonomię ekologiczną, feministyczną, socjoekonomię z ekonomią humanistyczną wraz z ekonomiami religijnie motywowanymi buddyjską, chrześcijańską (reprezentowaną głównie przez Katolicką Naukę Społeczną) i islamską²⁰. Zalicza się tu także ekonomia behawioralna, neuroekonomia i ekonomia behawioralna, których podejście badawcze i

²⁰ A. Horodecka, *The impact of the human nature concepts on the goal of humanistic economics and religious motivated streams of economics (Buddhist, Islam and Christian)*, "Rivista Internazionale di Scienze Sociali" 2015b, vol. 123, no. 4, s. 413-445.

metodologia odpowiadają metodyce badań stosowanej w psychologii, zwłaszcza w psychologii społecznej. Nic więc dziwnego, że ekonomiści behawioralni nie mają problemów z publikacją swoich wyników badań, w ramach ortodoksji psychologicznej (ich czasopisma widnieją na listach najważniejszego związku psychologicznego – American Psychological Association – APA). Choć w ekonomii duża część z ekonomistów behawioralnych, nadal zalicza się do heterodoksji²¹, to ich publikacje są uznawane, cytowane, a ich aktywność w ruchu integracyjnym heterodoksji jest dużo mniejsza niż pozostałych szkół współczesnej heterodoksji.

Krytyka ekonomii neoklasycznej wyrażana przez szkoły heterodoksji ma umocowanie praktyczne, gdyż kierunki te poszukują odpowiedzi na istniejące problemy w gospodarce. Ma także dużo głębsze podłoże, wynikające z samych podstaw ekonomii, jej fundamentów - a więc antropologicznych założeń leżących u podstaw teorii ekonomicznych. Szkoły te konstruując nowe koncepcje człowieka, krytycznie odnoszą się do uproszczonego modelu jaki przedstawia sobą *homo oeconomicus*. Wpływają także na nowy sposób postrzegania rzeczywistości przez ekonomię heterodoksyjną. Nowy bardziej złożony obraz człowieka przekłada się też na rozszerzenie zakresu ekonomii, wprowadzenie nowych metod badawczych oraz w inny sposób określenia celu ekonomii²². To z kolei oddziałuje na jej teorie. Tu już znowu krok dzieli od praktyki, jeśli bowiem nowa teoria ekonomiczna odpowie na aktualne wyzwania ekonomiczne i zostanie zaadaptowana przez polityków gospodarczych to będzie miała szansę na uzyskanie znaczenia praktycznego i oddziaływania na politykę gospodarczą²³.

Po ogólnym scharakteryzowaniu obecnego najważniejszego celu strategicznego polityki gospodarczej w Unii Europejskiej, zostaną omówione szczegółowo trzy aspekty tego celu oraz sposób ich rozumienia przez wspomniane heterodoksyjne szkoły ekonomiczne. W opracowaniu odnoszę się przede wszystkim do realizacji

²¹ Część z nich bowiem zasila szeregi ortodoksji ekonomicznej, akceptując twardy rdzeń ekonomii neoklasycznej.

²² A. Horodecka, op. cit. ; A. Horodecka, *The field of evolutionary and neoclassical economics as a consequence of the changes in concepts of human nature*, "Journal of International Studies" 2015a, vol. 8, no. 1, s. 126-137.

²³ A. Horodecka, *Koncepcja człowieka a polityka zrównoważonego rozwoju*, w: "Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH", J. Stacewicz (red.), Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016, nr 98, s. 171-204.

Strategii Lizbońskiej i strategii *Europa 2020*, a także do niektórych badań wykazujących wyzwania dla polityki gospodarczej²⁴.

Po dokonaniu analizy zostaną podane wnioski dotyczące kwestii, czy transformacja w rozumieniu celów polityki gospodarczej, na tyle odbiega od tradycyjnego rozumienia polityki gospodarczej (a więc na podstawie ekonomii neoklasycznej i keynesowskiej), że można mówić o narodzinach nowej koncepcji polityki gospodarczej?

4.1 Cechy celów polityki gospodarczej w świetle współczesnej heterodoksyjnej myśli ekonomicznej

Nowoczesne heterodoksyjne szkoły ekonomiczne wpływają różnymi kanałami na zmiany, rozbudowę, modyfikację i pogłębienie istniejących celów polityki gospodarczej. Dwa podstawowe kanały oddziaływania zostały opisane wyżej. Oczywiście może się tu pojawić zarzut, że zmiany w rozumieniu celów polityki gospodarczej i ich dokonujące się rozszerzenie i pogłębienie nie ma nic do czynienia z rozwojem heterodoksyjnej myśli ekonomicznej.

Byłoby tak rzeczywiście gdyby ujmowano ekonomię szerzej tylko przez włączenie szkół traktowanych przez wielu historyków myśli ekonomicznych jako heterodoksyjne. Wtedy powyżej przedstawione rozumowanie nie miałoby sensu i można by było mówić co najwyżej o najnowszych zmianach w ekonomii. Lub też gdyby traktowano zmiany dokonujące się na powierzchni neoklasycznej myśli ekonomicznej jako zmiany wynikające z rozwoju jej programu badawczego. Wydaje się jednak, że wynikają one z istniejącego paralelnie innego „twardego rdzenia”, krytycznego do neoklasycznego „twardego rdzenia”. Trudno jednak znaleźć odzwierciedlenie podstaw aktualnie realizowanych strategii polityczno-gospodarczych w makroekonomii wykładanej tradycyjnie. Mamy więc do czynienia albo z przejęciem pewnych idei heterodoksyjnych na grunt ortodoksji, lub powolnymi zmianami celów polityki gospodarczej w duchu nowego paradygmatu, który ma szansę pochodzić z nowej heterodoksji.

Problematyce tej można się przyjrzeć na przykładzie strategii *Europa 2020*²⁵, najważniejszej obecnie strategii realizowanej w ramach Unii Europejskiej. Zalicza się

²⁴ *Global Trends to 2030: Can the EU meet the challenges ahead?*, ESPAS, European Strategy and Policy Analysis System, 2015; D. Gros, C. Alcidi, *The global economy in 2030: Trends and strategies for Europe*, CEPS (Paperbacks), European Union 2013.

do niej pięć najważniejszych celów odnoszących się do zatrudnienia, badań naukowych i innowacji, zmian klimatycznych i energii, edukacji i zwalczania ubóstwa²⁶. Ogólnym jednak celem strategii jest trwały wzrost, który w duchu strategii Europa 2020 jest rozumiany jako "inteligentny i zrównoważony rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu". W opracowaniu poświęca się uwagę tym właśnie trzem aspektom wzrostu. Po pierwsze roli i rozumieniu wiedzy w oddziaływaniu na wzrost gospodarczy w świetle nowej heterodoksji. Po drugie – ekologicznemu wymiarowi rozumienia wzrostu zrównoważonego, i po trzecie – społecznemu wymiarowi trwałego wzrostu. Systematyczna analiza tych celów wykraczałaby poza ramy tego opracowania. Ograniczono się zatem do pewnych ogólnych spostrzeżeń, co do charakteru heterodoksyjnej polityki gospodarczej, jak też do wybranych uwag, ukazujących zmianę w rozłożeniu akcentów przez ekonomię heterodoksyjną.

Już jednak sama obecność i charakter tych trzech elementów wskazują na fakt, że cele są rozumiane szerzej i głębiej niż dotychczas²⁷. Ekonomia heterodoksyjna inaczej postrzega te cele niż neoklasyczna lub keynesowska makroekonomia. Cechą wszystkich nowoczesnych ekonomii heterodoksyjnych jest bowiem rozszerzenie zakresu ekonomii o kwestie społeczne, ekologiczne i etyczne. A jednocześnie, biorąc pod uwagę również rolę szeroko rozumianego otoczenia społeczno-kulturowego i ekologicznego, nadaje się im bardziej głęboki i złożony sens.

Inną ważną cechą tych celów jest ich orientacja długoterminowa. Na przykład wspomniana strategia UE 2020 jest zorientowana na cele, które mają być osiągnięte dopiero po prawie dziesięciu latach. To jest zupełnie inne podejście w porównaniu do głównie krótkotrwałej orientacji reprezentowanej w makroekonomii. Dla podejść opartych na heterodoksyjnych ekonomiach (np. ekologicznej, ewolucyjnej, społeczno-gospodarczej, etc.) charakterystyczna jest perspektywa długoterminowa, widoczna jak

²⁵ Komisja Europejska, *Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu: KOM (2010) 2020*, w: K. Europejska (red.): Komisja Europejska, Bruksela 2010.

²⁶ Patrz: Przedmowa Jose Manuel Barroso do strategii Europa 2020, ibidem: s.11.

²⁷ Tzw. Kwadrat celów polityki gospodarczej ich nie obejmuje. Wielobok celów polityki gospodarczej wskazuje już jednak na obecność takich celów jak np. ochrona środowiska. W niektórych ujęciach celów polityki gospodarczej wspomina się także o społecznych aspektach rozwoju gospodarczego, A. Horodecka, *Ewolucja celów polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2008; A. Horodecka, *Cele polityki gospodarczej w różnych podejściach metodologicznych ekonomii*, "Gospodarka Narodowa" 2011, nr 7-8, s. 113-138.

dotąd jedynie w ramach ekonomii rozwoju²⁸. Według takiego długookresowego rozumienia, polityka gospodarcza musi uwzględniać perspektywy i wizje²⁹ długoterminowe. Te wizje powinny obejmować nie tylko cele ilościowe, ale także cele jakościowe i powinny być zakorzenione w podstawowych wartościach społeczeństwa.

4.2 Składniki intelektualne wzrostu gospodarczego

Równie istotne wydaje się zwrócenie większej uwagi na komponenty wiedzy w formułowaniu celów rozwojowych. Strategia Europa 2020 zwraca uwagę na to, że rozwój ten ma być inteligentny, co oznacza m.in. konieczność wzrostu znaczenia wykształcenia i edukacji. Podobnie Raport Europa 2030 podkreśla konieczność wzrostu produktywności poprzez zwiększenie poziomu edukacji. Autorzy raportu podkreślają znaczenie polityki unijnej w zakresie wzrostu popytu na pracę³⁰.

W ramach ekonomii heterodoksyjnej szczególnie zwraca uwagę szczególnie ekonomia ewolucyjna, rozumiejąc priorytetową rolę wiedzy, nie tylko jako czynnika rozwoju, ale jako klucza do rozumienia wszelkich procesów gospodarczych. Łączy ona i cementuje społeczeństwo i pozwala mu się rozwijać, niezależnie od tego, że otoczenie stale zmienia się. To na co należy zwrócić uwagę, to ułatwienia w jej przekazywaniu, czyli w budowaniu sieci powiązań w budowaniu nowych trajektorii wzrostu.

Chociaż opis i rozumienie zależności między innowacją a wzrostem konkurencyjności przedsiębiorstw, przekłada się na sposób prowadzenia polityki gospodarczej i jest także punktem zainteresowania ekonomii ortodoksyjnej (tzw. koncepcja *spillover*), to jednak ekonomia ewolucyjna ma tu odmienne podejście od ekonomii tradycyjnej. Mimo że obie szkoły ekonomiczne zgadzają się w kwestii ważnej roli innowacji i dyfuzji międzysektorowej zaawansowanej wiedzy dla konkurencyjnego działania sektorów przemysłowych, to te dwa podejścia są diametralnie różne. O ile podejście głównego nurtu do efektu *spillover* jest inspirowane tradycyjnym sposobem postrzegania polityki gospodarczej opartej na podejściu rynkowym, to ekonomia ewolucyjna stoi na stanowisku, że jednak rozwiązania instytucjonalne i interwencje polityki odgrywają fundamentalną rolę w kształtowaniu struktury w zakresie innowacji i wpływają na konkurencyjność

²⁸ G. M. Meier, J. E. Stiglitz, *Frontiers of development economics: the future in perspective*, World Bank Publications, 2001; D. Ray, op. cit.

²⁹ Jest ona podobna do polityki organizacji, w której wizja jest podstawą jej strategii i jest silnie związana z podstawowymi wartościami organizacji.

³⁰ D. Gros, C. Alcidi, op. cit., s. 113.

przemysłu³¹. Znajdują one swoje odzwierciedlenie w rosnącym znaczeniu polityki innowacji i polityki regionalnej i ich programach.

Również duże znaczenie ma socjoekonomia, a wraz z nią ekonomia humanistyczna, która zwraca uwagę na wartość kapitału niematerialnego. Jest to rozszerzenie i pogłębienie pojęcia kapitału ludzkiego³². Przykładowo; kapitał niematerialny obok kapitału ludzkiego obejmuje nie tylko kapitał społeczny, czy organizacyjny, ale moralny. Same kwalifikacje i poziom wykształcenia osoby, tudzież umiejętności niekoniecznie przekładają się na rozwój. Konieczna jest bowiem umiejętność współpracy z innymi, jak też kompetencja moralna, wzmacniająca współpracę, i stanowiąca jednocześnie ważny czynnik motywacji wewnętrznej oraz zespołowej. Samo zwiększanie wydatków na badania i rozwój, czy zwiększanie udziału ludzi z wykształceniem wyższym jak przewiduje strategia 2020 nie jest wystarczające. Zwiększa to co prawda wskaźnik kapitału ludzkiego, ale wątpliwości nasuwa to, czy faktycznie zwiększa się to co ten wskaźnik ma mierzyć – kapitał ludzki. Zaznacza się też brak pogłębionej analizy kapitału niematerialnego w strategiach polityczno-gospodarczych. Traktowanie kapitału niematerialnego, jak kapitał klasyczny, i zredukowanie jego właściwości jedynie do paru wskaźników, bez uwzględnienia całej złożonej natury ludzkiej, nie rokuje dużych nadziei na zapewnienie społeczeństwu dobrobytu.

4.3 Składniki ekologiczne zrównoważonego wzrostu

Składniki ekologiczne stanowią istotny element zrównoważonego rozwoju. Cel zrównoważonego rozwoju zastąpił obowiązujący w ortodoksyjnej koncepcji rozwój gospodarczy opierający się wyłącznie na osiągnięciu wzrostu gospodarczego i minimalizacji wahań cyklu koniunkturalnego. Początkowo cel ten został uwzględniony tylko w rozszerzeniu do strategii lizbońskiej, dodanym do oryginalnego tekstu w 2001

³¹ F. Castellacci, *Innovation and the competitiveness of industries: Comparing the mainstream and the evolutionary approaches*, "Technological Forecasting and Social Change" 2008, vol. 75, no. 7, s. 984-1006.

³² J. F. Tomer, B. Eikelenboom, op. cit.; J. F. Tomer, *Integrating Human Capital with Human Development. The Path to a More Productive and Humane Economy*, PalgraveMacmillan, New York 2016.

roku w Goeteborgu³³. Docelowo znalazł swoje miejsce w strategii Europa 2020³⁴, zgodnie z którą wzrost gospodarczy musi być zrównoważony. Rozumienie tego celu jest w ekonomii heterodoksyjnej znacznie bardziej pogłębione. Jego rozumienie w strategii Europa 2020 wydaje się bliższe jego wykładni w duchu ekonomii środowiska, a więc swoistej adaptacji heterodoksyjnej ekonomii ekologicznej dla potrzeb neoklasyki.

Ekonomia ekologiczna³⁵ widzi potrzebę osiągnięcia zrównoważonego rozwoju w nowej koncepcji polityki gospodarczej, opartej na innej wizji człowieka³⁶ pozostającego w silnym związku ze środowiskiem naturalnym. Takie rozumienie człowieka przekłada się na nową wizję całej ekonomii. Dodatkowo nowe rozumienie ekonomii nie skupia się tylko na potrzebach ludzi żyjących w krajach rozwiniętych, ale na zaspokojeniu podstawowych ludzkich potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń na całym świecie. Według ekonomii ekologicznej (w przeciwieństwie do neoklasycznej ekonomii środowiska) rozwój oznacza nie tylko osiągnięcie wybranych celów ekologicznych, ale fundamentalną zmianę w sposobie postrzegania rzeczywistości, a mianowicie jako interakcji i współzależności systemu gospodarczego, biofizycznego i społecznego³⁷. Ponadto dostrzega się wzajemne powiązanie systemów społecznych, politycznych, gospodarczych i kulturowych. Według ekonomii ekologicznej, integracja takiego połączanego widzenia może wpływać na sposób myślenia, wyciągania

³³ W 2001 roku w Göteborgu, Rada Europejska przyjęła strategię UE na rzecz zrównoważonego rozwoju, wzywając do bardziej zintegrowanego podejścia do polityki, a więc takiego, w którym ekonomiczne, społeczne i środowiskowe cele udałoby się osiągnąć jednocześnie. Było to ważne rozszerzenie strategii lizbońskiej, która ma za cel uczynienia Unii Europejskiej najbardziej konkurencyjnej i dynamicznej gospodarki na świecie opartej na wiedzy, zdolnej do zapewnienia trwałego wzrostu gospodarczego, stworzenia liczniejszych i lepszych miejsc pracy oraz charakteryzującej się większą spójnością społeczną. Cel miał być osiągnięty przy pomocy zwiększenia wydatków na B&R do 3% PKB, jak to założyła w 2002r. Komisja Europejska w Barcelonie.

³⁴ Komisja Europejska, op. cit.

³⁵ As understood by: R. Constanza, *What is ecological economics?*, "Ecological economics" 1989, vol. 1, no. 1, s. 1-7; S. O. Funtowicz and J. R. Ravetz, *A new scientific methodology for global environmental issues*, w: *Ecological economics: The science and management of sustainability*, R. Constanza (red.), Columbia Press, New York 1991, s. 137-152; M. Faber, R. Manstetten, J. Proops, *Ecological Economics. Concepts and Methods*, Edward Elgar, Cheltenham 1996.

³⁶ W. Jager, M. A. Janssen, *The human actor in ecological-economic models. (Special Issue)*, "Ecological Economics" 2000, vol. 35, no. 3, s. 307-418.

³⁷J. Gowdy, J.D. Erickson, *The approach of ecological economics*, "Cambridge Journal of Economics" 2005, vol. 29, no. 2, s. 207-222.

wniosków oraz oceny politycznych decyzji gospodarczych. Niektóre decyzje, które w świetle standardowych ekonomii wydają się być skuteczne i dlatego racjonalne, w świetle ekonomii ekologicznej są nieracjonalne ze względu na to że stanowią zagrożenie dla środowiska naturalnego. Ekonomia ekologiczna sprzeciwia się zatem zastosowaniu tylko prostej analizy kosztów i korzyści oraz założeniu o pełnej substytucji niektórych produktów przez inne. W skrajnym przypadku, oznaczałoby to, że nieskażone środowisko i czysta woda może być zastąpione dowolnym produktem lub usługą, co wydaje się być silnie nierealne, lub wręcz absurdalne. Ekonomia ekologiczna wnioskuje zatem o wiele bardziej radykalne podejście do zrozumienia zrównoważonej gospodarki. Według ekonomii ekologicznej, powinno to polegać na dematerializacji wzrostu gospodarczego oraz zwiększeniu zapotrzebowania na usługi ekologiczne, a nie na zwiększaniu produkcji i konsumpcji. Takie stanowisko, pochodzące z ekologicznego modelu człowieka, bardzo różni się od standardowego podejścia ekonomii wynikającego z założenia modelu człowieka ekonomicznego. Niektóre ekonomie ekologiczne³⁸ podkreślają fakt, że w obliczu rosnących problemów środowiskowych, sama standardowa polityka ochrony środowiska nie wystarcza do tego by zapewnić ścieżkę trwałego wzrostu w skali globalnej. Wskazuje to na konieczność kompleksowej strategii dla osiągnięcia zrównoważonego środowiska i indywidualnego dobrobytu. Wszelkie cele polityki gospodarczej powinny być traktowane z uwzględnieniem ich wpływu na środowisko i dobrostan.

4.4 Składniki społeczne zrównoważonego rozwoju

Nie można myśleć o zrównoważonym rozwoju bez uwzględnienia aspektów społecznych³⁹. W Strategii "Europa 2020" zrównoważony wzrost obejmuje nie tylko cele ekologiczne, ale kwestie sprawiedliwości społecznej, a więc zapewnieniu równości szans, zapobieganiu wykluczeniu społecznemu i eliminacji ubóstwa.

Elementy społeczne rozwoju gospodarczego, a zwłaszcza konieczność zwalczania ubóstwa drogą reform gospodarczych, zostały już podkreślone przez starą heterodoksyjną tradycję (można tu wymienić takie postaci jak: Simonde de Sismondi

³⁸ Np.: A. Femia, F. Hinterberger, F. Luks, *Ecological economic policy for sustainable development: potentials and domains of intervention for delinking approaches*, "Population and Environment" 2001, vol. 23, no. 2, s. 157-174.

³⁹ C. Azar, J. Holmberg, K. Lindgren, *Socio-ecological indicators for sustainability*, "Ecological economics" 1996, vol. 18, no. 2, s. 89-112.

Karol Marks, Robert Owen, Henri Saint-Simon)⁴⁰, a również przez niektórych przedstawicieli najważniejszych religii świata. Współczesna heterodoksyjna myśl ekonomiczna, a zwłaszcza socjoekonomia, feministyczna, i częściowo humanistyczna opiera się w swoim rozumieniu wagi problematyki społecznej na swoich poprzednikach. Dotyczy to zwłaszcza ekonomii buddyjskiej, która choć nabrała kształtu dopiero w końcu lat 70-tych XX w. sięga do dużo starszej tradycji samego buddyzmu, jego cech⁴¹. Także ekonomia chrześcijańska a zwłaszcza Katolicka Nauka Społeczna opierają się na przemyśleniach Kościoła w zakresie kwestii społecznych ukształtowanych dużo wcześniej i odwołujących się do haseł, praktyk i przemysłów o prawie dwutysięcznym rodowodzie. Wpływ Katolickiej Nauki Społecznej widać przykładowo w jej przyczynku do pogłębienia zrozumienia zasad solidarności i pomocniczości, tworzących fundamenty dla systemu gospodarczego Unii Europejskiej. Ideę odpowiedzialności bogatych za biednych widać od samego początku chrześcijaństwa. Jałmużna została uznana za czyn godny dobrego chrześcijanina już na samym początku chrześcijaństwa. Później pomoc ubogim została zinstytucjonalizowana przez organizacje kościelne (takie jak przykładowo klasztory) i niektóre organizacje charytatywne współpracujące z kościołem. W końcu uzyskała formę encykliki "Rerum novarum" w 1891 roku, w której zagadnienie dobrobytu i solidarności z ubogimi przybrało formę zaleceń dla polityki gospodarczej⁴². Religia pełni także istotną funkcję motywacyjną w pomaganiu ubogim, wiążąc go z wypełnianiem nakazów religijnych.

Religia chrześcijańska zawdzięcza swoją troskę o ubogich nie tylko nauczaniu Chrystusa, ale również jej żydowskim korzeniom. Tradycja żydowska obejmuje, zwłaszcza w Torze, przepisy dotyczące opieki nad wdowami, dziećmi i ubogimi, a także idee sprawiedliwości społecznej (szczególnie zauważone przez proroka Izajasza, jak na przykład: Iz 10,1-2, 1:10-17). Tradycja żydowska wraz z chrześcijaństwem stanowiła podstawy dla islamu i jego idei pomocy społecznej. Podatek na rzecz

⁴⁰ J.C.S. De Sismondi, *New Principles of Political Economy of Wealth in Its Relation to Population*, Transaction Publishers, New Brunswick & London 1991; H. Grossman, *The Evolutionist Revolt Against Classical Economics: In France--Condorcet, Saint-Simon, Simonde de Sismondi*, "The Journal of Political Economy" 1943, vol. 51, no. 5, s. 381-396.

⁴¹ Szkoła ta ma wspólnego założyciela – Ernesta Schumachera. E.F. Schumacher, *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*, Blond and Briggs, London 1973.

⁴² Leon XIII, *Rerum novarum - O kwestii socjalnej: encyklika Ojca Św. Leona XII*, Te Deum Wydawnictwo Tradycji Katolickiej, Warszawa 2001.

ubogich, zwany ⁴³ *zakat*, stanowi jeden z głównych filarów islamu. Pomagając innym ludziom przez płacenie zakatu, muzułmanin wypełnia zapisy Koranu. Zakat należy do najważniejszych zagadnień omawianych w ekonomii islamu, może być też rozumiany jako forma „financial worship” – a więc oddawaniu czci Bogu za pomocą środków finansowych⁴⁴.

Trzeba zaznaczyć, że omawiane są tu pojawiające się w poszczególnych religiach pewne instytucje społeczne, idee, które naturalnie mogły być w pewnym momencie historii, silnie wypaczone. Ich obecność jednak w tak różnych religiach światowych, pozwala przypuszczać, że stanowią one pewien wspólny dorobek ludzkości w zakresie dbania o ład społeczny i odpowiedzialności nie tylko za innych, ale także za dobro społeczne.

Ekonomia buddyjska ⁴⁵ poświęca dużo miejsca zwalczaniu ubóstwa, przedstawiając dość ciekawą interpretację tego zjawiska. Ubóstwo jest bowiem uważane za jeden z przejawów *Dukha* (*ill-being*, cierpienie). Jest ono rozumiane jako brak dóbr materialnych, głód, choroby i zagrożenie dla prowadzenia godnego życia. Za główne potrzeby uznaje się żywność, odzież, mieszkanie i opiekę zdrowotną. Buddyjska ekonomia jest zatem sceptycznie nastawiona do definicji ubóstwa proponowanej przez Bank Światowy, który wykorzystuje średni dochód jako odniesienie do ubóstwa, nie wspominając już o stopniu zaspokojenia tych potrzeb.

Według buddyjskiej ekonomii, jedną z możliwych przyczyn ubóstwa jest brak wiedzy na temat jego przyczyn. Za główne źródło ubóstwa uznawana jest chciwość, która objawia się pragnieniem coraz większego konsumowania dóbr i usług niezależnie od stopnia zaspokojenia podstawowych potrzeb. Prowadzi to do zwiększania nacisku na potrzebę zwiększania wydajności i inwestowania w technologie, które mają ludzkości zapewnić coraz więcej towarów po niższych kosztach. Proces ten wydaje się nie mieć końca. Jest to jednak cechą standardowej polityki gospodarczej (zwłaszcza "keynesowskiej" którą można uznać za nie do końca udaną interpretację bardziej złożonej myśli Keynesa). Według ekonomii buddyjskiej,

⁴³ Słowo Zakat występuje w Koranie ok. 30 razy w różnych kontekstach. Pochodzi od arabskiego czasownika „zaka”, które używa się w znaczeniu wzrostu, bycia lepszym. Można je tłumaczyć jako „oczyszczanie (w sensie moralnym) bogactwa”; T. Kuran, *The genesis of Islamic economics: a chapter in the politics of Muslim identity*, "Social Research" 1997, vol. 64, s. 301-338.

⁴⁴ J. Benthall and J. Bellion-Jourdan, *The Charitable Crescent. Politics of Aid in the Muslim World*, I.B.Tauris, London 2009.

⁴⁵E.F. Schumacher, op. cit.; P.A. Payutto, *Buddhist Economics, a Middle Way for the market place*, Buddhadhamma Foundation, Bangkok 1994.

zwiększenie wydajności na skutek wzrostu popytu nie rozwiązuje problemu ubóstwa. Pomóc może zaspokojenie rzeczywistych potrzeb ludzi i umiejętność samoograniczenia się do najważniejszych potrzeb. Tak więc popularyzowanie (np. przez edukację) postawy niezależności w stosunku do wielu potrzeb i umiejętne zarządzanie tymi potrzebami⁴⁶, informowanie o alternatywnych stylach życia, może zapobiec zjawisku biedy na tak dużą skalę, z którą mamy do czynienia. Ograniczenie potrzeb, wezwanie do umiarkowania⁴⁷ nie oznacza biedy, ale wręcz przeciwnie, jest sposobem na wyjście z niej i rozwiązaniem problemów ekologicznych.

Ubóstwo według ekonomii buddyjskiej to nie tylko problem ekonomiczny, ale również wynik braku dobrej woli dla przezwyciężenia tego problemu. Niestety ludzie, którzy mają najwięcej do powiedzenia o tym, co dzieje się z zasobami ziemi, nie dbają o innych. Poniższy przykład jest tego dobrą ilustracją. Zapewnienie podstawowej edukacji dla wszystkich, podstawowej opieki zdrowotnej dla wszystkich, żywności, czystej wody i urządzeń sanitarnych dla wszystkich może kosztować 40 miliardów dolarów. Taka ilość pieniędzy stanowi mniej niż 4% całkowitego majątku 225 najbogatszych ludzi na świecie⁴⁸. Biedę i problemy środowiskowe można przezwyciężyć, pozwalając krajom rozwijającym decydować o własnych zasobach naturalnych i ich podziale, co oczywiście wymaga koordynacji wielu działań. Nie wystarczy jedynie „wycofanie się” z regulacji podziału dochodu. Takie wycofanie utrzymałoby niezmiennymi struktury zależności, kształtowane przez wiele pokoleń. Dominacja krajów rozwiniętych doprowadza w biednych krajach do monokultur w rolnictwie, które są następnie eksportowane. Zakłócają one równowagę ekologiczną w krajach rozwijających się i uzależniają te kraje od bogatszych.

Ekonomia buddyjska zatem nie tylko sugeruje potrzebę zmiany celu i zmianę instrumentów do zwalczania ubóstwa, ale także wskazuje na nieadekwatność systemu ekonomicznego i widzi konieczność jego zmiany. Tą myśl popierają heterodoksyjni myśliciele (np. Amartya Sen⁴⁹) i wiele etycznych podejść ekonomicznych⁵⁰ (np.

⁴⁶ Było m.in. wyznacznikiem tzw. „inteligencji” jak też obecnie spotykane wśród pewnych grup społecznych, także społeczeństw i krajów, w których dominuje konsumpcjonizm. Są one wyrazem sprzeciwu do narzucanych przez rynek form i stylów życia.

⁴⁷ Podobne głosy pochodzą z innych religii światowych, a także z filozofii antycznej (jak np. stoicyzm).

⁴⁸ J.C.S. De Sismondi, *New Principles of Political Economy: Of Wealth in Its Relation to Population*, Transaction Publishers, New Brunswick & London 1991; H. Grossman, *The Evolutionist Revolt Against Classical Economics: I. In France--Condorcet, Saint-Simon, Simonde de Sismondi*, "The Journal of Political Economy" 1943, vol. 51, no. 5, s. 381-396.

⁴⁹ A. Sen, *Commodities and Capabilities*, North-Holland, Amsterdam 1985.

komunitaryzm), a także inni myśliciele i działacze, wśród nich Christian Felber wraz ze swoją ideą alternatywnego systemu gospodarczego opartego o dobro wspólne⁵¹. Ponadto buddyjska ekonomia wskazuje na niemożliwość pogodzenia celu eliminacji ubóstwa z celem osiągnięcia wzrostu gospodarczego za wszelką cenę. Taka polityka poprzez wzrost średniego dochodu, nieuchronnie zwiększa nierówności i tym samym pogłębia poczucie biedy. Prowadzi także do nieefektywności systemu, zakłócając równowagę i samodzielność gospodarek krajów słabiej rozwiniętych, uzależniając je coraz silniej od pomocy z zewnątrz. Zmniejsza się przez to ich zdolność do samodzielności i motywacji do rozwiązania problemu ubóstwa wykorzystując własne zasoby. Pomoc rozwojowa, realizowana przez MFW i Bank Światowy jest często krytykowana przez wielu heterodoksyjnych ekonomistów, ponieważ jest raczej wspieraniem interesów bogatszych gospodarek.

Problem konieczności ograniczenia wykluczenia społecznego, jest również przedmiotem dyskusji w ramach ekonomii społecznej i feministycznej. Jeden z czołowych przedstawicieli feministycznej ekonomii, noblista, Amartya Sen podkreśla, że celem polityki gospodarczej nie może być tylko wzrost dochodów ani tradycyjna polityka redystrybucji. Celem jest zaspokojenie podstawowych potrzeb⁵². Potrzeby te, jeśli nie są zaspokojone, ograniczają swobodę wyboru jednostki, która jest niezbędna dla skutecznego podejmowania decyzji. Należą do nich takie potrzeby, jak żywność, zdrowie, dom, ciepło, praca, możliwość transportu, pozwalające na uzyskanie środków do życia pomocnych w celu zaspokojenia potrzeb społecznych. Jednak zależą one od wielu czynników wpływających na ilość zasobów wymaganych do zaspokojenia tych potrzeb (*funkcje*), dając możliwość funkcjonowania w społeczeństwie. Zaspokojenie podstawowych potrzeb zdrowotnych, mobilności i pracy dla osoby niepełnosprawnej lub chorej jest droższe niż w przypadku osoby zdrowej. Podobnie, osoba mieszkająca w regionach o bardzo wysokich lub bardzo niskich temperaturach, ma większe wydatki na zapewnienie sobie odpowiedniego poziomu temperatury, umożliwiającego funkcjonowanie. W podobny sposób ktoś żyjący w regionie, z silnymi uprzedzeniami mieszkańców do mniejszości, kierujących się stereotypami musi ponosić dodatkowe koszty dla zapewnienia sobie takich samych potrzeb.

Podsumowując można zauważyć, że współczesna ekonomia heterodoksyjna pojmuje zjawisko ubóstwa w odniesieniu do zaspokojenia najważniejszych potrzeb. Jego efekt jest przedstawiany przez wiele opracowań poświęconych światowym

⁵⁰A. Etzioni, *New Communitarian Thinking*, University of Virginia Press, Charlottesville 1995.

⁵¹C. Felber, op. cit.

⁵²A. Sen, op. cit.

organizacjom działającym na rzecz ograniczenie ubóstwa na świecie, takich jak WHO – Światowa Organizacja Zdrowia czy Bank Światowy. Jest on też zgodny z pojmowaniem tego problemu w ramach ekonomii rozwoju.

5. Podmioty polityki gospodarczej w kontekście przemian współczesnej myśli ekonomicznej

Przemiany współczesnej myśli ekonomicznej pod wpływem oddziaływania myśli heterodoksyjnej wpływają na nowe rozumienie **podmiotów** polityki gospodarczej. Ulegają one decentralizacji oraz specjalizacji. Rośnie rola organów doradczych, konsultacyjnych, opracowujących prognozy i analizy. Zakłada się zwiększone znaczenie partnerstwa władz unijnych, krajowych, regionalnych i lokalnych jak też partnerów społecznych i przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego. Raport Europa 2030 podkreśla konieczność spójnej polityki UE na rynku globalnym. O spójność tą jest coraz trudniej, gdyż handel zewnętrzny staje coraz ważniejszy niż handel wewnętrzny, pozbawiając motywacji podmioty polityki gospodarczej na poziomie narodowym do realizowania celów wspólnotowych⁵³.

To wzmocnienie instytucjonalne, zwłaszcza instytucjami doradczymi, społecznymi, to efekt wpływu ekonomii heterodoksyjnej. Można się tu dopatrywać przede wszystkim oddziaływania ekonomii instytucjonalnej, ekonomii społecznej i jej licznych odłamów⁵⁴. Widać tu też wpływ zmiany w nastawieniu do podmiotów polityki gospodarczej – nie jest to już wszechwładny, absolutystyczny altruista, realizujący cele określone w ramach teorii polityki gospodarczej, ale „demokratyczny egoista” (w myśl ekonomii politycznej⁵⁵), a więc nie posiadający pełni wiedzy, ale uzależniony od niej, od doradztwa, nacisku, oraz własnych wizji i koncepcji. Stąd koncepcja podmiotu polityki gospodarczej się rozszerza, i włącza się w wieloszczeblowe i wielofunkcyjne zarządzanie gospodarką.

Nie bez znaczenia jest tu rola ekonomii ewolucyjnej, podkreślającej rolę wiedzy oraz informacji i jej rozpowszechniania w rozwoju ekonomii. Cele bowiem do jakich dochodzą podmioty, to nie tylko efekt przemysłów i optymalnego rachunku, ale także kontekstu społecznego i przede wszystkim historycznego czyli uzależnienia od celów i

⁵³ D. Gros, C. Alcidi, op. cit.

⁵⁴ W. Dolfsma, P. J. Welch, *Paradigms and Novelty in Economics: The History of Economic Thought as a Source of Enlightenment*, "American Journal of Economics & Sociology" 2009, vol. 68, no. 5, s. 1085-1106] dostrzega wiele paralel między ekonomią feministyczną a instytucjonalną.

⁵⁵ J.M. Buchanan, *The economics of politics*, Transatlantic Arts, Levittown, N.Y 1978.

struktur ukształtowanych w przeszłości. Na spłaszczenie struktury decyzyjnej i zwiększenie roli dialogu wpływają też hasła i idee etycznych koncepcji gospodarczych – jak np. etyki dyskursu.

Konieczność prowadzenia dialogu na różnych szczeblach władzy oraz obywatelskiego można uzasadniać przesłankami ekonomii behawioralnej, która zakłada znaczenie psychologicznych mechanizmów mogących wzmocnić chęć przestrzegania pewnych reguł i wzrost zaangażowania w ich przestrzeganiu (*commitment*). Nic dziwnego, że w strategii Europa 2020 podkreśla się znaczenie przekazu, wyjaśnienia charakteru reform i ich konieczności do utrzymania obecnej jakości życia, jak też transparentnego przekazu oczekiwań względem obywateli, środowisk biznesowych i organizacji przedstawicielskich.

6. Instrumenty polityki gospodarczej w kontekście przemian współczesnej myśli ekonomicznej

Przemiany w myśli ekonomicznej wpływają także na zmianę **instrumentów** stosowanych w osiągnięciu wyżej omówionych celów. Tu szczególne zasługi ma ekonomia behawioralna, która dzięki analizie zachowań człowieka, dostarcza wielu przemyśleń w tym zakresie. Nic dziwnego, że ekonomiści behawioralni zasilają szeregi doradców polityki gospodarczej, na poziomie krajowym i Unii Europejskiej (np. w Komisji Europejskiej w UE)⁵⁶. Dyrekcja Generalna ds. Zdrowia i Bezpieczeństwa Żywności zainicjowała program ramowy wspierający prace ekonomii behawioralnej w ramach prac Komisji jako całości.

Zwiększa się rola takich instrumentów jak *moral suasion* – a więc środków polityki gospodarczej nie opierających się ani na posunięciach prawnych ani finansowych, polegających na udostępnieniu informacji o przykładowo podatkach, szkodliwości pewnych działań, a także posunięciach rządu, etc. Oddziałują one na zachowania osób poprzez tzw. mechanizm znany ze ekonomii behawioralnej jako *framing*, czyli poprzez wpływ kontekstu danej informacji, na jej rozumienie, oraz poprzez odwoływanie się do sprawiedliwości społecznej (społeczne preferencje), do heurystyk i reguł kciuka stosowanych przez podmioty.

⁵⁶ Przykładowo w Wielkiej Brytanii *Behavioural Insights Team* zasiada bezpośrednio w *Cabinet Office*.

Instrumenty ekonomii ochrony środowiska dzięki ekonomii behawioralnej mogą stać się bardziej efektywne⁵⁷. Zdając sobie sprawę z natury człowieka i procesów rządzących jego zachowaniem opisanych w ramach ekonomii behawioralnej można uniknąć tak negatywnych zjawisk jak mechanizmy wyparcia (*crowding-out*) powstające przy stosowaniu tradycyjnych instrumentów polityki gospodarczej. Jednocześnie należy pamiętać o tym, że chociaż stosowanie bodźców finansowych może czasem osłabić wewnętrzne motywacje do działania na rzecz środowiska, to jednak zachęty finansowe mogą też wzmocnić wewnętrzną motywację. Pomimo tego, że czasami ludzie współpracują dobrowolnie, taka współpraca rzadko jest podtrzymywana na dłuższą metę bez sankcji wobec zachowań oportunistycznych. Wnioski z ekonomii behawioralnej dla instrumentów polityki ochrony środowiska skłaniają do wniosku, że potrzebujemy nie tylko bodźców finansowych aby skutecznie radzić sobie z problemami środowiskowymi⁵⁸.

W polityce ochrony środowiska problemem może być kwestia wartości sprowadzająca zagrożenia jakości środowiska do problemu użyteczności. Konsekwencje *homo oeconomicus* dla prowadzenia polityki ekologicznej okazały się jednak negatywowe. Doprowadziły one do stosowania metody wyceny monetarnej takiego niematerialnego dobra jakim jest czyste środowisko. Efektem badań ekonomii ekologicznej jest pojęcie „usług ekosystemów”, będące ważnym elementem polityki ochrony środowiska. Pozwala ono zarówno lepiej uzasadnić konieczność przyjęcia określonych celów i określić zasadność poniesienia pewnych kosztów, ale też jest ważnym narzędziem wpływu na podmioty gospodarujące. Wprowadzenie zasad wyceny „usług ekosystemów” przyczyniło się do większego politycznego poparcia dla ochrony środowiska, ale także „utorowało” drogę neoklasycznemu paradygmatowi ekonomii i logiki rynkowej do bycia mentorem polityki ochrony środowiska. Wraz z tą działalnością są niestety przyjmowane także leżące u ich podstaw ideologia i struktury instytucjonalne, które okazują się kontrproduktywnymi elementami hamującymi sukces stosowanych instrumentów polityki ekologicznej. Decyzje dotyczące ochrony środowiska rozpatrywane poprzez podmioty gospodarujące i podmioty odpowiedzialne za politykę gospodarczą w kategoriach kosztów i korzyści⁵⁹ nie uwzględniają

⁵⁷ F. Carlsson, O. Johansson-Stenman, *Behavioral economics and environmental policy*, "Annu. Rev. Resour. Econ." 2012, vol. 4, no. 1, s. 75-99.

⁵⁸ Ibidem, s. 93.

⁵⁹ J. Salzman, B.H. Thompson, *Environmental law and policy*, Foundation Press, New York 2007.

rzeczywistej wartości systemów podtrzymujących ekologiczne życie⁶⁰. Szkoda, że ekolodzy wybierając „mniejsze zło” i chcąc pozyskać ekonomię ortodoksyjną dla swoich postulatów, posługują się obcymi w ekonomii ekologicznej argumentami utylitarnymi w celu naświetlenia roli ekosystemów w tworzeniu dobrobytu⁶¹.

Niestety eksportowanie takich modeli ochrony środowiska do społeczeństw, w których istnieje inny system wartości może zakończyć się porażką, ponieważ w społeczeństwach tych mogą obowiązywać inne koncepcje wartości będące jednym z elementów koncepcji człowieka. Wówczas wprowadzenie narzędzi ochrony środowiska wspomagających ekonomią standardową może prowadzić do wyparcia licznych naturalnych zachowań na rzecz ochrony środowiska.

W obrębie instrumentów polityki gospodarczej, rośnie zapotrzebowanie także na wiedzę i dane empiryczne, zaliczane także do narzędzi polityki gospodarczej. Chodzi tu o wiedzę specjalistyczną nie tylko ekonomiczną, ale także pochodzącą z innych dziedzin, zwłaszcza jednak wynikającą ze współpracy transdyscyplinarnej, a więc umożliwiającej dialog dyscyplin w rozwiązywaniu poszczególnych problemów, bez naruszenia punktu widzenia każdej z nich. Takie podejście jest właściwe ekonomii ekologicznej, dialog międzydyscyplinarny stosują jednak i inne ekonomie heterodoksyjne. Ekonomia neoklasyczna, jeżeli już, to stosuje raczej podejście interdyscyplinarne, nie rezygnując z narzucenia swojego punktu widzenia innym. Oprócz zapotrzebowania na taką wiedzę rośnie znaczenie danych, w oparciu o które można kształtować politykę gospodarczą. Rośnie tu zwłaszcza rola danych uwzględniających kontekst historyczno-kulturowy (a więc nie agregatowych).

Omawiając zagadnienie instrumentów polityki gospodarczej w kontekście nowoczesnych kierunków ekonomii heterodoksyjnej, pojawia się jednak krytyczne pytanie na ile „cel uświęca środki”, a więc czy instrumenty stosowane w kontekście ograniczonej racjonalności człowieka są dopuszczalne? Chodzi tu o to, czy państwo wiedząc przykładowo, że dobra społecznie pożądane są mniej konsumowane niż zakładałaby to pełno-racjonalna koncepcja człowieka, może uciekać się do instrumentów, powodujących zwiększenie tej konsumpcji. Należy zauważyć, że instrumenty ekonomii behawioralnej mają nierzadko charakter manipulacji, operując

⁶⁰ E. Gómez-Baggethun, R. De Groot, P.L. Lomas, C. Montes, *The history of ecosystem services in economic theory and practice: from early notions to markets and payment schemes*, "Ecological Economics" 2010, vol. 69, no. 6, s. 1209-1218.

⁶¹ P. Armsworth, K. Chan, G. Daily, P. Ehrlich, C. Kremen, T. Ricketts, M. Sanjayan, *Ecosystem service science and the way forward for conservation*, "Conservation biology" 2007, vol. 21, no. 6, s. 1383-1384.

*framingiem*⁶². Czy politycy gospodarczy posiadając świadomość niedoskonałości dokonywanych przez konsumentów wyborów, mogą i mają prawo skłaniać obywateli do podejmowania (zdaniem polityków) decyzji trafniejszych – słowem manipulowania nimi.

*

Cele polityki gospodarczej pod wpływem heterodoksyjnych ekonomii (poprzez wpływanie politycznymi i ekonomicznymi drogami, jak wskazano we wstępie) uzyskują nowe znaczenie, są szerzej i głębiej ujmowane, i są bardziej długotrwałe. Zarówno sposób ujęcia wiedzy w trwałym wzroście, jak ekologiczne i społeczne aspekty polityki zrównoważonego rozwoju nabierają nowego oblicza. Nie mogą być one zredukowane do kilku mierników zalecanych przez ekspertów w dyskursie politycznym, ani do popularnych ujęć w ekonomii neoklasycznej i keynesowskiej, które traktują je odpowiednio w kategoriach efektów zewnętrznych lub wystarczającego popytu globalnego oraz polityki stabilizacyjnej. Ekonomia heterodoksyjna umieszcza je w szerszym kontekście systemu gospodarczego, co oznacza, że patrzy na nie z perspektywy poszczególnych podstawowych potrzeb, wspólnego dobra obecnych i przyszłych pokoleń i harmonii z systemem ekologicznym. Wskazuje na przykład na możliwość odpowiedniego wykorzystania instytucji społecznych ukształtowanych w obrębie danego społeczeństwa i jego kultury. Ponadto ekonomia heterodoksyjna dostrzega konieczność krytycznego przemyślenia globalnego systemu gospodarczego, prowadzącego do większego uzależnienia małych i słabszych gospodarek i postuluje większy naciska na wzmocnienie lokalnych zasobów. Odmienne rozumie ona genezę aktualnych problemów i wymagań (innych instrumentów zwalczających ubóstwo i wspierających zrównoważony rozwój), ale także wyróżnia różne niż ekonomia tradycyjna przyczyny. Heterodoksyjna koncepcja polityki gospodarczej cechuje się przyjmowaniem szerszej (patrzac na zjawiska gospodarcze w kontekście społecznym i ekologicznym) i dłuższej (tworzenie długoterminowych wizji) perspektywy. Opiera się też na innym rozumieniu celów polityki gospodarczej, daje zróżnicowane wyjaśnienie istniejących problemów i oferuje bardzo różnorodne ich rozwiązania. Inaczej rozumie ona rolę podmiotów polityki gospodarczej, a wachlarz instrumentów polityki gospodarczej może się stać dzięki jej oddziaływaniu dużo szerszym. Wszystko to wiąże się z tym, że nowa heterodoksyjna polityka gospodarcza opiera się na innym niż neoklasyczna

⁶² W tym kontekście pojawia się widmo „Walden two” Skinnera, [B. F. Skinner, *Walden Two*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ 1976 (1948)] – opisujące pokusę stworzenia społeczeństwa doskonałego, opartą na koncepcji człowieka behawioralnego.

paradygmacie ekonomii. Odmienny kształt „heterodoksyjnej” polityki gospodarczej od tradycyjnej ekonomii można określić jako zmianę paradygmatyczną w polityce gospodarczej.

Bibliografia

- Global Trends to 2030: Can the EU meet the challenges ahead?*, ESPAS, European Strategy and Policy Analysis System, 2015.
- Alesina, A., Roubini, N., Cohen, G. D., *Political cycles and the macroeconomy*, MIT press, Cambridge, Mass. 1997.
- Armsworth, P., Chan, K., Daily, G., Ehrlich, P., Kremen, C., Ricketts, T., Sanjayan, M., *Ecosystem-service science and the way forward for conservation*, "Conservation biology" 2007, vol. 21, no. 6, s. 1383-1384.
- Arthur, W. B., *Complexity economics: a different framework for economic thought*, w: *Complexity and the Economy*, W. B. Arthur (red.), Oxford University Press, Oxford, 2015. s. 1-29.
- Azar, C., Holmberg, J., Lindgren, K., *Socio-ecological indicators for sustainability*, "Ecological economics" 1996, vol. 18, no. 2, s. 89-112.
- Bartkowiak, R., *Ekonomia rozwoju*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2013.
- Benthall, J., Bellion-Jourdan, J., *The Charitable Crescent. Politics of Aid in the Muslim World*, I.B.Tauris, London 2009.
- Buchanan, J. M., *The economics of politics*, Transatlantic Arts, Levittown, N.Y 1978.
- Buchanan, J. M., Tollison, R. D., *The Theory of public choice II*, University of Michigan Press, Ann Arbor, MI 1984.
- Carlsson, F., Johansson-Stenman, O., *Behavioral economics and environmental policy*, "Annu. Rev. Resour. Econ." 2012, vol. 4, no. 1, s. 75-99.
- Castellacci, F., *Innovation and the competitiveness of industries: Comparing the mainstream and the evolutionary approaches*, "Technological Forecasting and Social Change" 2008, vol. 75, no. 7, s. 984-1006.
- Constanza, R., *What is ecological economics?*, "Ecological economics" 1989, vol. 1, no. 1, s. 1-7.
- Daly, H., Cobb, J., *For the Common Good (Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future)*, Beacon Press, Boston 1994.
- Daly, H. E., Farley, J., *Ecological Economics: Principles and Applications*, Island Press, Washington 2010.
- De Sismondi, J. C. S., *New Principles of Political Economy: Of Wealth in Its Relation to Population*, Transaction Publishers, New Brunswick & London 1991.

- Dolfsma, W., Welch, P. J., *Paradigms and Novelty in Economics: The History of Economic Thought as a Source of Enlightenment*, "American Journal of Economics & Sociology" 2009, vol. 68, no. 5, s. 1085-1106.
- Easterlin, R. A., *Happiness and Economic Growth—The Evidence*, "Institute for the Study of Labor - Diskussion Paper" 2015, no. 7187.
- Elsner, W., *The "new" economy: complexity, coordination and a hybrid governance approach*, "International Journal of Social Economics" 2004, vol. 31, no. 11/12, s. 1029-1049.
- Elsner, W., *Policy Implications of Economic Complexity and Complexity Economics. Towards a Systemic, Long-Run, Adaptive, and Interactive Policy Conception*, "MPRA Paper" 2015, no. 63272.
- Etzioni, A., *New Communitarian Thinking*, University of Virginia Press, Charlottesville 1995.
- Etzioni, A., *The Moral Dimension: Toward a New Economics*, Simon & Schuster, New York 2010.
- Faber, M., Manstetten, R., Proops, J., *Ecological Economics. Concepts and Methods.*, Edward Elgar, Cheltenham 1996.
- Felber, C., *Die Gemeinwohl-Ökonomie: das Wirtschaftsmodell der Zukunft*, Deuticke, Wien 2010.
- Femia, A., Hinterberger, F., Luks, F., *Ecological economic policy for sustainable development: potentials and domains of intervention for delinking approaches*, "Population and Environment" 2001, vol. 23, no. 2, s. 157-174.
- Frey, B. S., Stutzer, A. U., *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being*, Princeton University Press, Princeton 2010.
- Fukuda-Parr, S., *The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities*, "Feminist Economics" 2003, vol. 9, no. 2-3, s. 301-317.
- Funtowicz, S. O., Ravetz, J. R., *A new scientific methodology for global environmental issues*, w: *Ecological economics: The science and management of sustainability*, R. Constanza (red.), Columbia Press, New York, 1991. s. 137-152.
- Gómez-Baggethun, E., De Groot, R., Lomas, P. L., Montes, C., *The history of ecosystem services in economic theory and practice: from early notions to markets and payment schemes*, "Ecological Economics" 2010, vol. 69, no. 6, s. 1209-1218.
- Gowdy, J., Erickson, J. D., *The approach of ecological economics*, "Cambridge Journal of Economics" 2005, vol. 29, no. 2, s. 207-222.
- Gros, D., Alcidi, C., *The global economy in 2030: Trends and strategies for Europe*, CEPS (Paperbacks), European Union 2013.
- Grossman, H., *The Evolutionist Revolt Against Classical Economics: I. In France--Condorcet, Saint-Simon, Simonde de Sismondi*, "The Journal of Political Economy" 1943, vol. 51, no. 5, s. 381-396.

- Hirata, J., *Happiness and economics: Some ethical considerations*, Inst. für Wirtschaftsethik, St. Gallen 2003.
- Horodecka, A., *Ewolucja celów polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2008.
- Horodecka, A., *Cele polityki gospodarczej w różnych podejściach metodologicznych ekonomii* "Gospodarka Narodowa" 2011, nr 7-8, s. 113-138.
- Horodecka, A., *The field of evolutionary and neoclassical economics as a consequence of the changes in concepts of human nature*, "Journal of International Studies" 2015a, vol. 8, no. 1, s. 126-137.
- Horodecka, A., *The impact of the human nature concepts on the goal of humanistic economics and religious motivated streams of economics (Buddhist, Islam and Christian)*, "Rivista Internazionale di Scienze Sociali" 2015b, vol. 123, no. 4, s. 413-445.
- Horodecka, A., *Koncepcja człowieka a polityka zrównoważonego rozwoju*, w: "Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH", J. Stacewicz (red.), Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016, nr 98.
- Jager, W., Janssen, M. A., *The human actor in ecological-economic models. (Special Issue)*, "Ecological Economics" 2000, vol. 35, no. 3, s. 307-418.
- Komisja Europejska, *Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu: KOM(2010) 2020*, w: Komisja Europejska (ed.), Bruksela 2010.
- Kuhn, T. S., *The structure of scientific revolutions*, University of Chicago Press, Chicago 2012.
- Kuran, T., *The genesis of Islamic economics: a chapter in the politics of Muslim identity*, "Social Research" 1997, vol. 64, s. 301-338.
- Lakatos, I., Worrall, J., *The methodology of scientific research programmes*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1999.
- Lambooy, J. G., Boschma, R. A., *Evolutionary economics and regional policy*, "The Annals of Regional Science" 2001, vol. 35, no. 1, s. 113-131.
- Lee, F. S., *A History of Heterodox Economics. Changing the mainstream in the twentieth century*, Routledge, London 2009.
- Leonxiii, *Rerum novarum - O kwestii socjalnej: encyklika Ojca Św. Leona XII*, Te Deum Wydawnictwo Tradycji Katolickiej, Warszawa 2001.
- Loy, D. R., *Buddhism and poverty*, "Budhi: A Journal of Ideas and Culture" 1998, vol. 2, no. 3, s. 89-109.
- Meier, A., Slembeck, T., *Wirtschaftspolitik: Kognitiv-evolutionärer Ansatz*, Oldenbourg, München 1998.
- Meier, G. M., Stiglitz, J. E., *Frontiers of development economics: the future in perspective*, World Bank Publications, 2001.
- Merrill, D., *Economic welfare as ethical concept and economic policy*, "International Journal of Social Economics" 2015, vol. 42, no. 5, s. 434-446.

-
- Payutto, P. A., *Buddhist Economics, a Middle Way for the market place*, Buddhadhamma Foundation, Bangkok 1994.
- Rao, P. K., *Sustainable development: economics and policy*, Blackwell Publishers, Oxford 2000.
- Ray, D., *Development economics*, Princeton University Press, 1998.
- Salzman, J., Thompson, B. H., *Environmental law and policy*, Foundation Press, New York 2007.
- Schumacher, E. F., *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*, Blond and Briggs, London 1973.
- Sen, A., *Commodities and Capabilities*, North-Holland, Amsterdam 1985.
- Sen, A., *Development as Freedom*, Knopf, New York 1999.
- Sen, A., *Capability and Well-Being*, w: *The Philosophy of Economics*, D. Hausman (red.), Cambridge University Press, New York 2008, s. 270-293.
- Skinner, B. F., *Walden Two*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ 1976 (1948).
- Todaro, M. P., Smith, S. C., *Economic development*, Pearson, Washington 2005.
- Tomer, J. F., *Integrating Human Capital with Human Development. The Path to a More Productive and Humane Economy*, PalgraveMacmillan, New York 2016.
- Tomer, J. F., Eikelenboom, B., *Intangible capital: its contribution to economic growth, well-being and rationality*, Elgar, Cheltenham 2008.
- Wegner, G., Pelikan, P., *Evolutionary Thinking on Economic Policy*, w: *The Evolutionary Analysis of Economic Policy*, G. Wegner, P. Pelikan (red.), Cheltenham 2003, s. 1-14.
- Winiarski, B., *Polityka gospodarcza*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Ząbkowicz, A., *Polityka gospodarcza a polityka i ekonomia*, w: *Polityka gospodarcza*, J. Stacewicz (red.), SGH, Warszawa 2008, s. 129-154.